

دکتر محمد سلیم اختر
محقق، بخش آسیاشناسی، دانشگاه ملی استرالیا، کینبرا

مطالعه جغرافیائی قرآن مجید

مقاله‌نویس: زاده طبع ملک محمد فیروز فاروقی، دانشیار بخش جغرافیا،
دانشکده دولتی مرکزی، اسلام‌آباد (پاکستان) می‌باشد و در شماره اوت ۱۹۷۴م
فکر و نظر، مجله اداره تحقیقات اسلامی پاکستان قبلاً بزبان اردو منطبق
گردیده است. انتشار این مقاله بین دانشمندان بحث و نظر هائی برانگیخته است
و حتی بعضی از صاحب نظران این رشته از نگارنده خواهش بر گرداندن آن بزبان
فارسی نیز نموده‌اند. با توجه به اهمیت موضوع و اینکه سرزمین خراسان در
تنظیم و توسعه و نشر و بخش دانشهای اسلامی بالاخص علوم نقلی سابقه درخشانی
دارد، نویسنده این سطور به ترجمه این مقال مبادرت ورزیده و برای چاپ آن
نشریه دانشکده الهیات دانشگاه فردوسی را در نظر گرفته است. امید که
پسندیده آید (م. س. ۱)

مفسران و نویسندگان درباره علوم قرآنی، قرآن مجید را از دیدگاه‌های گونه‌گون
مورد مطالعه قرار داده و پیرامون جهات مختلف آن، کتابهای نفیس متعددی تألیف
نموده‌اند. ولی با اینهمه باید اذعان داشت که مطالعه جغرافیایی آن کتاب آسمانی هنوز
آنچنان که باید و شاید توجه پژوهشگران را بخود جلب نکرده است. گفتار حاضر
کوششی است در همین زمینه. لذا پیش از آنکه حدود و روش کار درباره این نوع بررسیها
را مشخص کنیم لازم می‌نماید که مختصری در پیرامون هدفهایش نیز پرداخته آید. هدف از این
قبیل بررسیها تعیین جغرافیائی محل‌های مختلف متعلق بدعوت انقلاب قرآنی و تحلیلی اوضاع

۱- خوانندگان گرامی هنگام مطالعه این مقاله به روش نگارش فارسی معمول پاکستان توجه خواهند فرمود.

هیئت تحریر

و تعبیر جغرافیائی تاریخ دعوت آن انقلاب و تبیین تأثیر این تاریخ از عوامل جغرافیائی است. با توجه به زمان و مکانهای مختلف، علاوه بر این فراهم آوردن حداکثر مقدار مواد علمی جهت تفهیم قرآن و پی بردن به تعبیر واقعی اسرار و رموز قرآنی نیز از جمله مقاصد این مطالعات می باشد. لازم به یادآوری نیست که خود قرآن نیز بکرات به چنین مطالعات دعوت نموده است، از آن جمله است:

واختلاف الليل والنهار وما انزل الله من السماء من رزق فأحيا به الارض بعد موتها وتصريف الرياح آيات لقوم يعقلون (درآمد و شد متناوب روز و شب و مورد استفاده قرار گرفتن زمین بایر و ناکاره بوسیله آب باران، و حرکت و تغییر بادها برای ارباب عقل دلائل و نشانه‌های واضحی وجود دارد)^۲.

قرآن مجید اساساً کتاب دعوت انقلاب اسلامی است که انسان و زندگانش را مورد بحث قرار می دهد و مقام و منزلت انسان را در قبال این کائنات روشن می سازد و مقاصد حیاتش را برایش برمی شمارد و بارشاد و هدایت وی می کوشد که با پیروی از کدام راهی است که وی ضمن اینکه در زندگانی این جهانی موفق شود به دریافت نعمتهای عقبی نیز می تواند نائل آید.

مفسران و صاحب نظران در علوم قرآنی، درباره قرآن مجید صدها کتاب تألیف نموده اند ولی هیچکدام از آنها به بررسی جغرافیائی این کتاب توجه شایانی مبذول نداشته است. در قرن بیستم میلادی سید سلیمان ندوی و محمد حفظ الرحمن سیوهاروی در زمینه های ارض القرآن و قصص القرآن کارهای ارزنده ای انجام داده اند^۳ ولی هیچکدام از اینها نیز بمنزله مطالعه جغرافیائی آن کتاب نیست. ابوالکلام نیز در تفسیرش موسوم به ترجمان القرآن در بعضی جاها اطلاعات مفید جغرافیائی در دست داده است^۴ علاوه بر این، بعضی دیگر از نویسندگان نیز که گذشته از علوم قرآنی در علوم جدید هم دستگاهی

۲- جاییه: ۵۰. برای وضوح معنی آیه آیات قبل ذکر می شود: (ان فی السموات والارض لآیات للمؤمنین (۳)- وقی خلقکم وما یبئ من دابة آیات لقوم یوقنون (۴)، هیئت تحریریه.

۳- سید سلیمان ندوی، ارض القرآن (ندوة المصنفین) مطبع شاهی، لکهنو (۱۹۱۵ م) و محمد حفظ الرحمن سیوهاروی، قصص القرآن (ندوة المصنفین)، دهلی (۱۹۵۸ م).

۴- ابوالکلام آزاد، ترجمان القرآن، مکتبه مصطفائی، کشمیری بازار، لاهور.

داشته‌اند، درباره این موضوع تحقیقاتی انجام داده ولی هیچکدام از آنها بویژه در این زمینه کاری نکرده‌اند. باینهمه آنچه ابوالکلام آزاد در پیرامون واقعه اصحاب کهف و سرگذشت ذوالقرنین و تحت عناوین مختلف دیگر نوشته و داد تحقیق داده، سزاوار تحسین و در خور مطالعه است.

کتب آسمانی که صرفاً برای هدایت مردم نواحی معینی و جهت ارشاد تبارک زمان خاصی نازل شده و در اثر تصرفات اخبار و رهبان مسیحی و یهودی مآلاً دستخوش تغییرات فراوانی گردیده، امروز نیز همچنان مورد تحقیق و تدقیق دانشوران مغرب زمین می‌باشد. موادی را که علمای یهود در «دائرة المعارف یهودی»^۵ درباره یهودیت و تورات جمع نموده، مسلمانان درباره مطالعه جغرافیائی قرآن مجید حتی یکدهم آنرا نیز فراهم ننموده‌اند. درباره جغرافیای انجیل کتب مستقلی وجود دارد^۶ دکتر ویلیام اسمیت فرهنگی درباره انجیل تألیف نموده و در آن تحت عناوین مستقل و جداگانه بیوگرافی (Biography) و جیوگرافی (Geography) اطلاعات مربوط را گردآوری نموده است.^۷ علمای یهودی و مسیحی برای تعبیر جغرافیائی تاریخ خود از جدیدترین روش نقشه برداری استفاده کرده‌اند در حالیکه ما نمی‌توانیم حتی اسم آن نقشه‌ها را بزبان بیاوریم که در بعضی کتب تفاسیر ما مشاهده می‌شود و فاقد هرگونه علائم سمت و مشخصات پیمایش می‌باشد. این عدم توجه علماء مسلمان باین موضوع باعث شده که مستشرقین به برداشت‌های خود خواهانه‌ای ازین کتاب مقدس دست بزنند. نلدکه (Nöldeke) تحقیقی درباره عمالقه و عاده^۸ انجام داد و پیرامون این موضوع رساله‌ای تألیف نمود و اندران بزعم خویش باثبات این امر کوشید که ملل مزبور موجودیت تاریخی نداشته‌اند^۹ نویسندگان مغرب زمین همین‌طور به تعبیر و تحریف حقایق درباره اصحاب کهف و سرگذشت ذوالقرنین و اهل سبا و حکومت داود و سلیمان و قوم عاد و ثمود و بنی اسرائیل

۵- The Jewish Encyclopaedia (New York-London), Funk and Magalls Co., 1901.

۶- پادری یوحناخان، جغرافیة بائبل (پنجاب ریلجیس بک سوسائتی)، انارکلی، لاهور (۱۹۶۴ م).

۷- Dictionary of Bible by Dr William Smith

۸- سید سلیمان ندوی، ارض القرآن ج ۱/ ص ۴.

۹- ایضاً.

نیز دست زده‌اند. برای امثله دیگر در این زمینه رجوع شود به کتاب «جغرافیای تاریخی عرب» تألیف ریورند فورستر. وی در این کتاب نمونه‌های فوق‌العاده اعجاب‌آور از جهل خود بمعرض نمایش گذارده است. آ - ولکن و روبرتس اسمیت نیز همچنین عصبیت و تنگ نظری خود را بنحو عجیبی بروز داده‌اند. چون علمای خودما علاقه در خور توجهی بدین موضوع نشان ندادند، بعضی از نتایج غلط و سقیم تحقیقات این دانشمندان متعصب باخترازمین درست تلقی شده درجه استناد حاصل کرد. سید سلیمان ندوی باین حقیقت چنین اشاره نموده است:

«بسیار تعجب آوراست که ظرف هزار و سیصدسال حتی يك کتاب هم درباره این موضوع خاص تألیف نشده‌است. در نتیجه از یکسو مسلمانان از این حقایق بی‌خبر ماندند و از سوی دیگر جرأت و بیبایگی اغیار آنها را مجهول و مفقود ساخت ولی مساعی دانشمندان مسیحی سزاوار آفرین است که آنها اسامی این مردگان سه‌هزارسال پیش را به مسیحائی خود و بوسیله «ارض تورات» و «دایرة المعارف انجیل» دارند از سرزندگی می‌بخشند»^{۱۰}.

ازین هم بیشتر اعجاب‌آور، پاسخ باین سؤال است که محرز نویسندگان مغرب زمین در این پژوهشها چه کسی بوده و آنها به تصورات اساسی علم جغرافیا از کجاست یافته‌اند؟ تاریخ هم این امر را باثبات رسانیده و باختریان صحیح‌الفکر نیز این را پذیرفته‌اند که محرز اروپا در تحقیقات علمی دولت مسلمان اسپانیا و پیشرفتهای علمی مسلمانان بوده‌است. اگر دانشمندان و پژوهشگران مسلمان فروغ علم و دانش را از راه اسپانیا باروفا نمی‌رسانیدند، که از صدهاسال باز در اعماق جهل و نادانی بسر می‌برد، صدهاسال دیگر نیز همچنان باقی می‌ماند و اروپائیان که در مجموعه‌های مردگان شراب می‌خوردند و کنار رودخانه تیمز بریتانیا به خرید و فروش گوشت هم‌توعان خود مبادرت می‌ورزیدند و علم را باعث انحراف ذهن و مسئول ضعف و پستی می‌دانستند و کتابهارا طعمه حریق می‌ساختند و شستشو و حمام رفتن را گناه عظیم می‌پنداشتند، اگر باروشنائی فرهنگ و تمدن اسلامی آشنا نمی‌شدند، هیچوقت از

این جهل و نادانی و پستی ذهن نجات پیدا نمی‌کردند^{۱۱}.

«جهان اسلام جغرافیدانان بنام وجوددارند ولی تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد هیچکدام از آنها توجهی به بررسی جغرافیائی قرآن مجید مبذول نداشته‌است. در نتیجه حتی کتابخانه‌های بزرگ هم کاملاً فاقد اینگونه مواد است و اگر احیاناً در آنها موادی موجود می‌باشد معتابه نیست و بسیار قلیل است. این بی‌توجهی و غفلت از این موضوع از این فکر ناشی می‌شود که قرآن با اینگونه مباحث ارتباطی ندارد بلکه صرفاً دربارهٔ فرض بودن نماز و زکوة و شرائط و احکام صیام و غرض و غایت حج و سایر موضوعات مشابهی صحبت می‌کند در حالیکه این نحوهٔ فکر دربارهٔ آن کتاب آسمانی سرتاسر غلط است و مبنای صحیحی ندارد. قرآن ضمن اینکه نسبت به عبادات و احکام گونه‌گون ما را هدایت می‌کند، به مشاهدهٔ جهان و به تحقیق و بررسی در آن نیز می‌خواند. قرآن مراحل تدریجی تحقیق کائنات را فراچشم ما ترسیم می‌کند و توجه ما را به جهات کیمیائی و طبیعی این عمل تخلیق جلب می‌کند و ارتباط تفاعلی که مابین انسان و محیطش وجود دارد، آنرا آشکار می‌سازد. عوامل مختلف محیط انسانی (از قبیل آب و هوا و اوضاع و ذرایع و وسایل و غیره) را مورد بررسی قرار می‌دهد و به توضیح مبانی تقسیم خطه‌ای و منطقه‌ای آن مبادرت می‌ورزد. نه همین بس بلکه ده‌ها مباحث دیگر را نیز شامل می‌باشد.

اینک بیائید طرخی برای مطالعات جغرافیائی در قرآن مجید را در نظر بگیریم و

۱۱- روبرت برینالت تشکیل انسانیت (مجلس ترقی ادب) کلب رود، لاهور، ۱۵۱-۱۶۹، ۲۴۶-۲۸۳

(این جهل و دشمنی علم و شقاوت قلبی اهل اروپا امروز همچنان برجای خود باقی‌است ولی نالای ظاهری فرهنگشان ما را چنان شیفتهٔ خود ساخته‌است که ماهمه چیز را از دست داده مصرانه مغرب‌زمین را بعنوان مقتدای بینظیر علم و دانش پذیرفته‌ایم، آثار داروین و ماکدوگال و فروید و آدلر و میکیاولی (امام مسلمة دروغ) و هیکل و آنجلیسی را به بنیید بزودی پی‌خواهید برد که اسلوب فکر مغرب‌زمین دربارهٔ انسان و زندگی انسان و مقاصد و طریق کار حیات وی چه نظرهای غیر انسانی ابراز داشته‌است؟ نیچرالزم، هپی‌ازم، لیبرالزم بی‌قید، مجوز قانونی هم‌جنس‌بازی، نیووازم، فاشیزم، نازی‌ازم و ناسیونالزم و عدهٔ زیادی از این نوع «ازم»‌های انسانیت کش دیگر بمنزلهٔ مشت است از خروار جاهلیت جدید اروپا. برای اطلاع بیشتر ننگ: «زوال مغرب» تألیف اسپینگلر).

در چارچوب آن به تعیین حدود و کیفیت آن موضوع بکوشیم :

۱- جغرافیای تاریخی :

تبیین احوال انبیای گذشته و اقوام و ملل آنها با توجه به عوامل زمان و مکان، و ترسیم ترتیب زمانی تاریخ جغرافیائی با کمک جدیدترین روش نقشه‌کشی با در نظر گرفتن دور نمای اوضاع آن روزگار .

۲- جغرافیای طبیعی :

زمین و اشکال طبیعی آن ؛ آسمان و تخلیق سیارگان و ترکیب طبیعی آنها ؛ ترکیب ساخت کره هوا و کره آب و تجزیه و تحلیل فعل و انفعال داخلی آنها .

۳- جغرافیای محیط :

(الف) انسان : تخلیق انسان و تحقیق پیرامون تحول ذات وی بعنوان يك موضوع مشترك مورد بحث در قرآن مجید و علم جغرافیا .

(ب) محیط : بررسی تحلیلی درباره محیط طبیعی و غیر طبیعی .

(ج) انسان و محیط : توضیح ارتباط آنها با همدیگر .

(د) نظریه جبریت : ارزیابی آن در برابر تمایلات جدید فکری .

۴- جغرافیای توسعه و اقتصاد :

وسائلی را که خداوند متعال برای توسعه و پیشرفت و رفاه اقتصادی در اختیار انسان گذارده است ، بحث درباره افادیت آنها و برنامه‌ریزی برای استفاده از آنها .

(الف) وسائیل معدنی و صنایع .

(ب) وسائیل زمینی و آبی و کشاورزی .

(ج) وسائیل غیر طبیعی و تحول و تطورت‌های فرهنگی انسان .

۵- ارتباط با همی مطالعه جغرافیایی و عقیده ایمان و توحید اسلامی :

بررسی جغرافیائی در کائنات در قبال عقیده ایمان و توحید اسلامی بمنزله يك دلیل

آفاقی است لذا آنرا بمنظور تبلیغ مثبت و عالمگیر اسلامی بعنوان يك وسیله مؤثر می‌توان بکاربرد .

۶- علم جغرافیا و منهجیات قرآنی آن :

این چارچوب اجمالی برای اندازه‌گیری ابعاد مطالعه جغرافیایی قرآن مجید مقیاس خوبی در دست می‌دهد و در نتیجه حدود آنرا بوضوح متعین ، و صداقت عالمگیر قرآن را که چهارده قرن پیش در صحرای عرب اعلام گردیده بود، آشکار می‌سازد. قرآن می‌گوید:

سنریهم آیاتنا فی الآفاق و فی انفسهم حتی یشبین لهم انه الحق ^{۱۲} .

– آن هنگام بزودی خواهد رسید که ما بمردم در کاینات و خود در نفس آنها نشانهای روشنی ارائه خواهیم داد و آنها متوجه خواهند شد که حق همانست که قرآن به آنها نشان داده است .

در جای دیگر قرآن مجید به این صداقت عالمگیر چنین اشاره می‌کند :

و فی الارض آیات للموقنین و فی انفسکم افلا تبصرون ^{۱۳} .

– برای اهل یقین در زمین نشانها و دلایل واضحی وجود دارد . ای مردم ، خود در نفوس شما هم چنین نشانات و دلایل موجود می‌باشد . با وجود اینکه دلایل آیا شما به غور و فکر و تحقیق و تفحص روی نخواهید آورد ؟

کلمه (ارض) که در آیه اخیر مشاهده می‌شود معادلش در زبان انگلیسی (Earth) در زبان اردو (زمین) و در زبان یونانی (جیو) می‌باشد . همچنین معادل کلمه آخرین آیه کریمه (تبصرون) در انگلیسی (Research) در اردو (غور و فکر) و در یونانی گرافین (Graphin) می‌باشد . گردهمایی همین دو کلمه – جیو و گرافین – است که کلمه واحد جیوگرافی (Geography) را تشکیل می‌دهد . باین توضیح ارتباط (ارض) و (تبصرون) کاملاً مشهود می‌گردد ، همچنین هدف و غایت دعوت قرآن مجید بمطالعه جغرافیایی

۱۲- فصلت : ۵۳ .

۱۳- ذاریات : ۲۱-۲۲ .

نیز آشکار می‌شود .

بردگی ذهنی ما که سابقه‌اش به صدها سال گسترده است باعث گردیده که مبادی علم جغرافیا و نفس مضمون آن و روشهای فکری گونه‌گون درباره این موضوع در نزد ما در تحقیقات مشتی دانشمند مغرب‌زمین خلاصه شده است حتی برای چنین تصورات واضیحی که قرآن مجید با این وضوح و روشنی ارائه داده است ، دست نیاز بسوی آنها دراز می‌کنیم . درباره ساخت و ترکیب طبیعی زمین مانظریات کانت‌لیپ‌لیس و جیفریز را حرف آخر می‌پنداریم . در زمینه تأثیر اوضاع در انسان ، قرآن نظریه «تأثیر اوضاع» را ارائه داده بوده ولی همین نظریه را وقتی جغرافیدان فرانسوی و دادولابلاش تحت عنوان «پوسبل‌ازم» بیان کرد ماوی را کاشف این نظریه شناختیم . همچنین وقتی دانشمندان باخت‌رمین بمنظور مطالعه جغرافیای جهان روش خطه‌ای پیشنهاد کردند ما آنرا نیز از جمله اکتشافات آنها دانستیم و زحمت نکردیم به بینیم که این موضوع را قرآن مجید در حدود هزار و چهار صد سال پیش تحت عنوان مطالعه کائنات مورد بحث قرار داده بوده است ، در موقعیکه اروپائیان هنوز لباس بافته از موهای انسانی زیب‌تن می‌کردند و سرگرم اشاعه بدی و توسعه ظلم و جور بودند . نقشه‌زمانی ارض که قرآن درباره زمین و تحول انسانی (در آن) بوضوح ارائه داده ، ما آنرا نیز از جمله کاوشهای ذهنی داتسن و دیگر دانشمندان مغرب‌زمین دانسته‌ایم و حتی نظریات هم توازنیت (آی‌ساستسی) و توازن طبیعی جهان را هم به دانشمندان غربی منسوب داشته‌ایم .

مقصود نگارنده از این مبحث دامن زدن به تعصب بی‌جای علمی نیست و نه این را می‌خواهد که ما از دانش و پژوهش اهل غرب کناره‌گیری و یا از مزایای آن چشم‌پوشیم نویسنده این‌سطور فقط این را می‌خواهد بگوید که نظریات و تصوراتی که توسط قرآن مجید ارائه گردیده‌ما از تعلیمات قرآن درباره آنها چرا استفاده نمی‌کنیم و افتخار اکتشاف آنها را نیز چرا به حساب دانشمندان مغرب‌زمین می‌گذاریم و چرا آنها را در این امور مرجع تقلید قرار می‌دهیم ؟ ما باید درباره علوم قرآنی هر چه بیشتر کاوش کنیم . نگارنده نمی‌خواهد که قرآن را یک کتاب زمین‌شناسی و علم جغرافیا قلمداد کند . قرآن خود را «تذکره» می‌خواند و هدفش را ایجاد موفقیت در زندگی انسانی

بوسیله اصلاح و پیشرفت و تحول بیان می‌کند تا انسان بدینوسیله بتواند به نزدیک‌ترین مقام تقرب به رب کریم و رحیم نایل آید. قرآن ما را به مطالعه در کائنات دعوت می‌نماید اینک بر ماست که باین دعوت پاسخ مثبت بدهیم. قرآن به بیان برخی کلیات علوم جهان‌شناسی اکتفا کرده و تفصیل مابقی آنها را به تبعات و پژوهشهای انسانی واگذارده است. این حق بیش از همه و پیش از همه به مسلمانان تعلق دارد که آنها را جمع به این موضوع تحقیق کنند و بابهای تازه‌ای در این زمینه بگشایند.

پایان

(امسابقه علمی)

از نویسندگان و پژوهشگران دانشمند انتظار می‌رود اگر در موضوعات مودمندی که از طرف نویسنده مطرح شده است مقاله یا کتابی دارند برای ما بفرستند تا در نشریه درج یا بصورت جداگانه از طرف دانشکده چاپ شود. به سه نفر که بهترین کتاب یا مقاله را در موضوعات بالا بنویسند و تا پایان تیرماه ۱۳۵۴ برای ما بفرستند به تشخیص هیئت تحریریه جایزه‌ای شامل سه دوره تا پنج دوره از کتب ارزشمند اسلامی اهداء خواهد شد.

هیئت تحریریه

